

Πτυχίο... σαν απολυτήριο Λυκείου!

Είναι πλέον ορατό διά γυμνού οφθαλμού ότι ένα νέο τοπίο έχει συγκροτηθεί στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, μια νέα οροφή, που η μαζικότητα των «στηριγμάτων» της και το γεωγραφικό άπλωμά της οικοδομεί σταθερά έναν δεύτερο κύκλο σπουδών. Οι κυβερνητικές επιλογές των τελευταίων χρόνων, βαδίζοντας με ευλάβεια στις «ράγες» των συμφωνιών που έγιναν σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μεταλλάσσουν την ανώτατη εκπαίδευση σε εξάρτημα-προϊόν της αγοράς, και τη διαχωρίζουν οικονομικά, όπως και τα άλλα προϊόντα, σε δύο κατηγορίες (κύκλους) με διαρκώς αυξανόμενη τη μεταξύ τους ποιοτική απόσταση.

Βρισκόμαστε στα φύτρα μιας αναδυνάμενης πραγματικότητας όπου οι προπτυχιακές σπουδές αποτελούν πλέον τον πρώτο κύκλο σπουδών στον οποίο συσσωρεύεται μια χαμηλής ποιότητας μαζική εκπαίδευση χωρίς πόρους και υποδομές, αποκομμένη αναγκαστικά από το οξυγόνο της βασικής έρευνας και λειτουργικά προσαρμοσμένη στις φθηνότερες και προφανώς αναποτελεσματικότερες μορφές διδασκαλίας. Ουσιαστικά το Πανεπιστήμιο που γνωρίζαμε αποτελεί πλέον τον πρώτο κύκλο σπουδών που προβλέπει η διαδικασία της Μπολόνια¹.

Πάνω από τον πρώτο κύκλο έχει ήδη συγκροτηθεί (και δυναμώνει με ταχύτητα) ο δεύτερος κύκλος σπουδών, που δεν είναι άλλος από τον «γαλαξία» των μεταπτυχιακών προγραμμάτων με επιλογή φοιτητών και με δίδακτρα².

Μάλιστα τον Ιανουάριο του 2005 (14/01/05) στην «Εθνική Αναφορά 2004-2005» της Ελλάδας «Προς τον ευρωπαϊκό χώρο ανώτατης εκπαίδευσης – Η Διαδικασία της Μπολόνια» (Υπεύθυνο μέλος της Επιτροπής Παρακολούθησης της Διαδικασίας Μπολόνια ο Ειδικός Γραμματέας Ανώτατης Εκπαίδευσης Αθανάσιος Κυριαζής) αναφέρονται ανάμεσα σε άλλα τα παρακάτω³:

Η διάθρωση των διπλωμάτων βασίζεται σε δύο κύριους κύκλους, με τον πρώτο κύκλο να οδηγεί στο πρώτο δίπλωμα (πτυχίο), τον δεύτερο κύκλο να οδηγεί στο δεύτερο δίπλωμα (μεταπτυχιακό δίπλωμα εξειδίκευσης) και στο τρίτο δίπλωμα (διδακτορικό δίπλωμα).

Η εσωτερική διαφοροποίηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης σε διαδοχικούς κύκλους σπουδών που καταλήγουν σε διαφορετικά επίπεδα πτυχίων είναι ήδη πραγματικότητα για τα πε-

Ο Χρήστος Κάτσικας είναι αντιπρόεδρος της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων και μέλος της σύνταξης του περιοδικού *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*.

ρισσότερα πανεπιστημιακά τμήματα και έτσι γίνεται πράξη η βασική επιταγή της Διακήρυξης της Μπολόνια, η οποία καθόριζε οι ανώτατες σπουδές να δομούνται σε δύο κύκλους.

Αλλά ας δούμε τα πράγματα με μια σειρά και κυρίως με τη σοβαρότητα που τους αρμόζει.

Μεταπτυχιακά προγράμματα: Ο δεύτερος κύκλος σπουδών

Για να πάρει κανείς μια «γεύση» μόνο της εξέλιξης του φοιτητικού πληθυσμού των μεταπτυχιακών προγραμμάτων των Ελληνικών Πανεπιστημίων, αρκεί να πούμε ότι το 1999/2000 περίπου 20 χιλιάδες νέοι/ες παρακολουθούσαν μεταπτυχιακά μαθήματα στα ΑΕΙ της χώρας μας. Το 2003/04 οι μεταπτυχιακοί φοιτητές έγιναν 57.000. Απολογισμός; Μέσα σε μια πενταετία είχαμε υπερδιπλασιασμό των μεταπτυχιακών φοιτητών, ενώ την ίδια περίοδο οι προπτυχιακοί φοιτητές των ΑΕΙ – ΤΕΙ αυξήθηκαν μόλις 18%.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΡΙΘΜΟΥ ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ					
	1999/2000	2000/2001	2001/2002	2002/2003	2003/2004
ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ (ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ)	284.590	296.530	326.786	339.815	348.387
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ	20.422	25.744	40.118	50.007	56.774
Πηγή: ΥΠΕΠΘ, Διεύθυνση Μελετών Στατιστικής και Οργάνωσης, Αθήνα, Αύγουστος 2005.					

Σύμφωνα με στοιχεία του ΥΠΕΠΘ, την ακαδημαϊκή χρονιά 2003/2004 φοιτούσαν 56.774 μεταπτυχιακοί φοιτητές. Πιο συγκεκριμένα, 29 στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, 8.459 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 437 στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2.116 στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 19.435 στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 3.958 στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο της Αθήνας, 433 στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1481 στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1.228 στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1.006 στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 3.000 στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2.343 στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, 790 στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2.972 στο Πανεπιστήμιο Πατρών, 1.316 στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 1.699 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και 569 στο Πολυτεχνείο της Κρήτης, 211 στο Χαροκόπειο, 10 στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και 5.129 στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Οι κυβερνητικές ρυθμίσεις για τα μεταπτυχιακά προγράμματα αποτελούν έκφραση μιας συγκεκριμένης πολιτικής, που στις βασικές της κατευθύνσεις έχει «κλειδώσει» με τις αποφάσεις των υπουργών Παιδείας της Ε.Ε. στην Μπολόνια⁴, την Πράγα⁵ και το Βερολίνο⁶. Με λίγα λόγια είναι πλήρως εναρμονισμένες με το μοντέλο των δυο κύκλων σπουδών, και αν σε πρώτη φάση δεν μειώνονται άμεσα οι προπτυχιακές σπουδές στα τρία χρόνια, υποβιβάζονται, καθώς η επιστημονική ειδίκευση βγαίνει έξω από το πτυχίο. Ουσιαστικά

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΟΛΩΝ ΤΩΝ Α.Ε.Ι.			
ΤΜΗΜΑ	ΕΝΕΡΓΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ	ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ	ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ
ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝ/ΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	53.436	106.448	19.435
ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ	9.453	12.286	3.958
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ	42.491	87.613	8.459
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	7.026	16.290	1.481
ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	2.133	4.065	437
ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ	836	1.025	29
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	8.567	15.606	1.699
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ	8.076	17.699	1.316
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	5.422	13.451	790
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ	14.364	20.721	2.972
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	9.486	13.712	3.000
ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝ. ΘΡΑΚΗΣ	11.572	17.548	2.116
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ	7.819	10.541	2.343
ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ	1.715	2.053	569
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ	5.937	7.164	1.228
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	1.174	1.956	433
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	5.472	6.194	1.006
ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	718	786	211
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	1.673	1.793	153
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	478	478	10
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	0	0	0
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	8.958	8.958	5.129
ΣΥΝΟΛΟ	206.806	348.387	56.774
Πηγή: ΥΠΕΠΘ, Διεύθυνση Μελετών Στατιστικής και Οργάνωσης (Ακαδημαϊκό έτος 2003/04). Αθήνα 2005 (επεξεργασία Χρήστος Κάτωικας).			

μπορούμε να μιλάμε για την υιοθέτηση ενός συστήματος σπουδών που στηρίζεται βασικά σε δυο κύκλους σπουδών, έναν προπτυχιακό και έναν μεταπτυχιακό, όπου ο «τίτλος» του «πρώτου κύκλου σπουδών» δεν θα έχει καμιά απολύτως σχέση με τα πανεπιστημιακά πτυχία που όλοι γνωρίζουμε μέχρι σήμερα.

Μειώνεται θεαματικά η πρόσβαση, άρα και το κόστος, στην πολυδάπανη πραγματική πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η οποία στην «ουσία» περιορίζεται στον δεύτερο κύκλο που τον αποτελούν τα μεταπτυχιακά προγράμματα με νέους φοιτητές και υψηλά διδάκτρα.

Έτσι καθιερώνονται δύο Πανεπιστήμια. Ένα Προπτυχιακό και ένα Πανεπιστήμιο... μεταπτυχιακών προγραμμάτων με αντίστοιχα πανεπιστημιακά όργανα (Σύγκλητος Ειδικής Σύνθεσης για τα μεταπτυχιακά, Γενική Συνέλευση Τμήματος Ειδικής Σύνθεσης κ.ά.) Μάλιστα η προσπάθεια γενίκευσης των μεταπτυχιακών, ώστε να δημιουργηθεί δεύτερος κύκλος

σπουδών, δεν άφησε ανέγγιχτες ούτε τις σχολές πενταετούς φοίτησης (Γεωπονικές, Πολυτεχνεία) που περιλαμβάνουν ειδικέυση μέσα στο πτυχίο τους. Οι σχολές αυτές, εδώ και χρόνια έχουν ως αίτημα την αναγνώριση των πτυχίων τους ως αντίστοιχων του master, ταυτόχρονα όμως, δημιούργησαν και ξεχωριστά master, εκτός του πτυχίου, ακυρώνοντας έτσι το χρόνιο αίτημά τους.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο «πυρήνας» της Διακήρυξης της Μπολόνια δεν περιορίζεται ούτε εξαντλείται στην παρεμβολή φραγμών στην ολοκλήρωση των πανεπιστημιακών σπουδών μέσα από μια απλή διάσπασή τους σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό κύκλο. Περισσότερο καθοριστικό στοιχείο, που ξεπερνάει στρατηγικά το προηγούμενο, αποτελεί η αναδιάρθρωση των προγραμμάτων σπουδών, έτσι ώστε οι προπτυχιακές σπουδές να περιορίζονται στη μετάδοση αποσπασματικών επαγγελματικών δεξιοτήτων⁷, τα οποία υποτίθεται ότι εξυπηρετούν τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα της αγοράς και εκ των πραγμάτων οδηγούν σε μια μερική και ληξυπρόθεσμη απασχόληση των αποφοίτων της, στα πλαίσια της συχνότερης εναλλαγής επαγγελμάτων⁸.

Δεν πρέπει να διαφεύγει από κανέναν ότι έχουν ήδη συγκροτηθεί και εξακολουθούν να συγκροτούνται νέα τμήματα στα ΑΕΙ τα οποία, όπως τεκμηριώνουν ακόμη και τα ονόματα που φέρουν, παρέχουν στην ουσία πιστοποιητικά εξειδίκευσης, με άμεση, υποτίθεται, ανταλλακτική αξία στην αγορά, και όχι πτυχία που πιστοποιούν την επιστημονική επάρκεια του κατόχου τους σε ένα σαφώς οροθετημένο και επιστημολογικά διακριτό επιστημονικό αντικείμενο. Έτσι, πολλά από τα σημερινά Τμήματα των ΑΕΙ και ΤΕΙ αντιστοιχούν σε γνωστικά αντικείμενα ενός τομέα ή και ενός μαθήματος (π.χ., Συνεταιριστικών Οργανώσεων, Εφαρμογής Ξένων Γλωσσών στη Διοίκηση και στο Εμπόριο, Οργάνωση και Διαχείριση Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, Ανακαίνιση και Αποκατάσταση Κτιρίων, Μουσικής Τεχνολογίας και Ακουστικής, Γεωπληροφορικής και Τοπογραφίας, κ.ά.). Το γεγονός αυτό συμβάλλει στην υπονόμηση του πανεπιστημιακού πτυχίου, που θεωρητικά θα έπρεπε να αντιστοιχεί «στο γνωστικό αντικείμενο μιας επιστήμης», ενώ στο όνομα της «ευελιξίας» ενισχύει τη σύγχυση ανάμεσα στην επαγγελματική κατάρτιση και τη βασική πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο σε βάρος του αναγκαίου επιστημονικού υπόβαθρου και της ειδικέυσης και την παροχή στη θέση τους, απογυμνωμένων από τη θεωρητική τους θεμελίωση και εμπέδωση, ρηχών, τυποποιημένων, αποσπασματικών γνώσεων και πρακτικών συνταγών⁹. Πρόκειται δηλαδή για ένα σύστημα στο οποίο πρωτεύοντα ρόλο έχει η ανάπτυξη δεξιοτήτων στο χειρισμό εργαλείων και όχι η δημιουργική, επιστημονική σκέψη.

Ο πρώτος κύκλος (προπτυχιακός) φτωχαίνει σε υποδομές, περιεχόμενο και επαγγελματικά δικαιώματα

Η πρακτική που ακολουθήθηκε στη χώρα μας για τη δημιουργία πολλών μεταπτυχιακών προγραμμάτων την περίοδο 2000-2005 αποτελεί απόδειξη ότι η δομή δυο κύκλων σπουδών προκύπτει από το σπάσιμο των άλλοτε ενιαίων ανώτατων σπουδών. Συγκεκριμένα, στα περισσότερα πανεπιστημιακά Τμήματα, για να φτιαχτεί μεταπτυχιακό πρόγραμμα, αφαιρέθηκαν μαθήματα από τον προπτυχιακό κύκλο (δηλαδή μαθήματα που παλιότερα οι

φοιτητές διδάσκονταν πριν το πτυχίο τους) και μεταφέρθηκαν στο μεταπτυχιακό! Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, αντιγράφηκαν μαθήματα του προπτυχιακού κύκλου για να διδάσκονται στο μεταπτυχιακό, με περισσότερες λεπτομέρειες και διαφορετικά συγγράμματα απ' ό,τι πριν το πτυχίο.

Όποιος έχει μάτια να δει και την τιμιότητα να πιστέψει στα μάτια του γνωρίζει πολύ καλά ότι το επίπεδο και το περιεχόμενο των μεταπτυχιακών σε όλο και περισσότερες περιπτώσεις είναι μια καλύτερη επανάληψη των προπτυχιακών, ή αν θέλετε αυτό που διδάσκονταν ως προπτυχιακά πριν μερικά χρόνια. Τα παραδείγματα των μεταπτυχιακών «Περιβαλλοντικού σχεδιασμού πόλεων και κτιρίων» ή «Σεισμική μηχανική και αντισεισμικές κατασκευές», που διαθέτει το «Ανοιχτό Πανεπιστήμιο», είναι χαρακτηριστικά για το επίπεδο των τίτλων που διαθέτει αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτά είναι μέρη των προπτυχιακών σπουδών των Αρχιτεκτόνων και των Πολιτικών Μηχανικών αντίστοιχα. Με άλλα λόγια χορηγεί μεταπτυχιακούς τίτλους χαμηλότερους από αυτούς του προπτυχιακού επιπέδου, δεδομένου ότι δίνει μεταπτυχιακό πάνω σε ένα μόνον από τα αντικείμενα που διδάσκεται κάθε φοιτητής που σπουδάζει αρχιτέκτονας ή πολιτικός μηχανικός στον προπτυχιακό κύκλο. Αυτό συνδέεται και με τη γενικότερη τακτική αφαίρεσης γνώσεων και τμημάτων των προπτυχιακών σπουδών για τη δημιουργία μεταπτυχιακών, που προωθείται γενικότερα στα πανεπιστήμια και οδηγεί ταυτόχρονα στην υποβάθμιση τόσο των προπτυχιακών όσο και των μεταπτυχιακών σπουδών.

Να το πούμε καθαρά: υπάρχει ένα πολύ σοβαρό ζήτημα που είναι η αφαίρεση ενός σημαντικού μέρους της γνώσης που θα έπρεπε να αποκτιέται προπτυχιακά και της ένταξής της στα μεταπτυχιακά. Και είναι βέβαια θλιβερή η διαπίστωση ότι πολλά από τα μεταπτυχιακά προγράμματα προσφέρουν μαθήματα τα οποία όχι μόνο υπάρχουν στο κανονικό πρόγραμμα των σπουδών, αλλά μερικές φορές κατά τη μετάλλαξή τους σε μεταπτυχιακά «ελαφραίνουν» και το επιστημονικό τους υπόβαθρο, ενώ σε πολλές περιπτώσεις επιλέγεται συχνά η εύκολη αλλά αντιεπιστημονική λύση της ατελούς συρραφής οηρών γνώσεων, ευρέως και αδιαβάθητου φάσματος! Είναι ευδιάκριτη η πρόθεση για αποδυνάμωση από πλευράς παρεχόμενων γνώσεων του βασικού προπτυχιακού κύκλου σπουδών. Η ειδίκευση είναι αναπόσπαστο μέρος της γνώσης του επιστημονικού αντικειμένου και της σύνδεσης των αποφοίτων με την παραγωγική διαδικασία. Ειδίκευση ουσιαστικά είναι η γνώση του επιστημονικού αντικειμένου, αυτό που έχεις μάθει να κάνεις, ξεκινάει από την αρχή των σπουδών και τις διαπερνά στο σύνολό τους. Όμως αυτό περνάει πλέον και επίσημα στα μεταπτυχιακά και οι πτυχιούχοι είναι «ανεidίκευτοι». Έτσι έχουμε υποβάθμιση των πτυχίων μέσω της καθιέρωσης ενός μεταπτυχιακού βασικού πτυχίου. Σύμφωνα με τον πρώην πρότανη του ΕΜΠ Θεμιστοκλή Ξανθόπουλο¹⁰, η μοιρολατρική αποδοχή της άδικης υποβάθμισης των πανεπιστημιακών μας σπουδών δημιούργησε μια «ελληνική τεταρτοβάθμια εκπαίδευση» με δυσανάλογη για τις πραγματικές ανάγκες της χώρας έκταση και συνακόλουθο υπέρογκο κόστος σε χρόνο και χρήμα για τους Έλληνες πτυχιούχους.

Την ίδια στιγμή οι δημόσιες δαπάνες για κάθε φοιτητή της Ανώτατης Εκπαίδευσης μειώνονται δραματικά. Η κρατική επιχορήγηση δεν επαρκεί, όχι για την ανανέωση και τον εκσυγχρονισμό της υποδομής, αλλά ούτε για τη συντήρηση-επισκευή της υπάρχουσας. Μόλις που καλύπτει τα λειτουργικά έξοδα εκπαιδευτικού χαρακτήρα και μάλιστα σε επίπεδα χα-

μηλών ρυθμών/αποδόσεων, με αποτέλεσμα να γίνεται αισθητή η έκπτωση του επιπέδου σπουδών με την αύξηση των εισακτέων. Η υποχρηματοδότηση μαζί με την «έκπτωση» του περιεχομένου των σπουδών «πριμοδοτεί» την οικοδόμηση των μαζικών υποχρηματοδοτούμενων και υποβαθμισμένων προπτυχιακών σπουδών.

Παράλληλα το ΥΠΕΠΘ, θέλοντας να «φιξάρει» την άνευ όρων υποταγή των Πανεπιστημίων στη γραμμή πλεύσης που έχει επιλέξει, ετοιμάζει πρόταση σύμφωνα με την οποία τα ιδρύματα θα κινούνται με βάση ένα «τετραετές επιχειρησιακό πρόγραμμα», και σε περίπτωση που υπάρχει παρέκκλιση από τους στόχους αυτού του προγράμματος, τα πανεπιστήμια θα αντιμετωπίζουν την ποινή διακοπής της χρηματοδότησης¹¹. Τι σημαίνει αυτό; Ουσιαστικά, σημαίνει επιχείρηση άρσης της υποχρέωσης του δημοσίου να χρηματοδοτεί συνολικά τη λειτουργία των ιδρυμάτων της ανώτατης εκπαίδευσης καθώς και σύνδεση των αποτελεσμάτων της αξιολόγησης με τη χρηματοδότηση των ΑΕΙ.

Ο δεύτερος κύκλος (μεταπτυχιακός) ιδιωτικοποιείται!

Σε πρώτη φάση, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, το μήνυμα σε όσα Πανεπιστήμια και Πανεπιστημιακούς ήθελαν να ιδρύσουν και να λειτουργήσουν μεταπτυχιακά προγράμματα ήταν κάτι παραπάνω από σαφές. Όποιο Πανεπιστημιακό Τμήμα ήθελε να ιδρύσει μεταπτυχιακό είχε δύο δρόμους στην επιλογή του:

- είτε να δώσει στο μεταπτυχιακό του πρόγραμμα την κατεύθυνση που αυτό θεωρεί αναγκαία για την προαγωγή της επιστήμης και της έρευνας και να υποχρηματοδοτηθεί με άμεσο, βεβαίως, κίνδυνο να κλείσει,
- είτε να επιλέξει μία από τις κατευθύνσεις του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ) που «πάνε πακέτο» με τη δυνατότητα αξιοποίησης-απορρόφησης των ευρωπαϊκών προγραμμάτων (βλέπε υψηλές χρηματοδοτήσεις)¹².

Έτσι, βεβαίως, τις κατευθύνσεις των μεταπτυχιακών σπουδών¹³ σε πολλές περιπτώσεις δεν τις «ύφαιναν» οι ανάγκες για συστηματική και σφαιρική γνώση και έρευνα σε συνθήκες ελευθερίας διαλόγου και κριτικής, καθώς επικρατούν, ουσιαστικά, προγράμματα επαγγελματικής εξειδίκευσης που υπαγορεύονται στενά από τις ανάγκες της αγοράς, που ζητάει να απολαύσει σε σύντομο χρονικό διάστημα πακέτα διατυπωμένης ήδη γνώσης και αναδιατεταγμένης με κύριο χαρακτηριστικό τη δυνατότητα άμεσης πρακτικής εφαρμογής και απόδοσης. Φυσικά είναι δεδομένος ο παραμερισμός γνωστικών αντικειμένων και ολόκληρων τμημάτων, κύρια στις επιστήμες του ανθρώπου, με αιτιολογικό ότι δεν «πωλούν», ότι προκαλούν ελλείμματα κ.λπ., και στα πλαίσια αυτά, προκειμένου να κατορθώσουν να επιβιώσουν, αρκετά πανεπιστημιακά τμήματα ωθούνται να στραφούν σε αγοραίες κατευθύνσεις¹⁴.

Σήμερα είναι ήδη εμφανής μια τάση αποποίησης της ευθύνης του κράτους για την εξασφάλιση της δημόσιας χρηματοδότησης των μεταπτυχιακών σπουδών και μια προσπάθεια λειτουργίας των μεταπτυχιακών με τη λογική της ανταποδοτικότητας¹⁵. Αυτό φαίνεται καθαρά τόσο από το γεγονός ότι σήμερα σ' ένα μεγάλο μέρος των μεταπτυχιακών προγραμ-

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΡΑ (ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ)		
ΤΜΗΜΑ	ΤΙΤΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ	ΔΙΔΑΚΤΡΑ
Τμήμα Μηχανικών Οικονομίας και Διοίκησης/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Οικονομική και Διοίκηση για Μηχανικούς	5.000 € συνολικά
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πειραιά σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Paisley	Διεθνές Μάρκετινγκ	6.930 € συνολικά
Τμήμα Μηχανικών Σχεδίασης Προϊόντων και Συστημάτων/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Σχεδίαση Διαδραστικών και Βιομηχανικών Προϊόντων και Συστημάτων	4.800 € συνολικά
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Διοίκηση Επιχειρήσεων MBA	3.000 € συνολικά
Τμήμα Επιστήμης της Θάλασσας/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Διαχείριση Παράκτιων Περιοχών	1500 € ετησίως
Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Φύλο και Νέα Εκπαιδευτικά και Εργασιακά Περιβάλλοντα στην Κοινωνία της Πληροφορίας	4.500 € συνολικά
Τμήμα Επιστήμης και Τεχνολογίας Τροφίμων/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο	Επιστήμη και Τεχνολογία Τροφίμων και Διατροφή του Ανθρώπου	4.500 € συνολικά
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης/ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας	Χωροταξία, Πολεοδομία και Ανάπτυξη	2.400 € ετησίως
Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων/ Πανεπιστήμιο Πειραιώς	Διοίκηση Επιχειρήσεων	2.500 € το εξάμηνο
Τμήμα Πληροφορικής/ Πανεπιστήμιο Πειραιώς	Προηγμένα Συστήματα Πληροφορικής	1.500 € το εξάμηνο
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών/ Πανεπιστήμιο Μακεδονίας	Πληροφοριακά Συστήματα	5.870 € συνολικά
Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων/ Πανεπιστήμιο Μακεδονίας	Οικονομική Επιστήμη	5.870 € συνολικά
Τμήμα Βιολογίας/ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	Υδροβιολογία και Υδατοκαλλέργειες	2.250 € συνολικά
Πηγή: Προκηρύξεις Μεταπτυχιακών Προγραμμάτων Σπουδών 2004/05 και 2005/06		

μάτων έχουν επιβληθεί δίδακτρα όσο και από τις δημόσιες συζητήσεις (ΥΠΕΠΘ, Σύνοδος Πρυτάνεων, Πανεπιστήμια) και από τους προσανατολισμούς και τη φιλοσοφία του νέου νομοθετικού πλαισίου για τις μεταπτυχιακές σπουδές όπου δεν εξασφαλίζεται σε καμία περίπτωση ότι τα μεταπτυχιακά προγράμματα θα είναι δημόσια και δωρεάν. Αντίθετα προβλέπεται ότι, για να εγκριθεί η πρόταση λειτουργίας ενός μεταπτυχιακού, πρέπει να αποδεικνύεται η «οικονομική βιωσιμότητά» του, και στον προϋπολογισμό του να υποδεικνύονται «οι προβλεπόμενες πηγές εσόδων», δηλαδή ανατίθεται στα Πανεπιστήμια να βρουν «πηγές εσόδων» και να καθορίσουν «το ύψος της χρηματοδότησης από την κάθε πηγή». Φυσικά, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσει κάποιος ότι, εκτός του ΥΠΕΠΘ, οι υπόλοιπες «πηγές εσόδων» είναι συγκεκριμένες: τα δίδακτρα και τα έσοδα «ενοικίασης» των υποδομών και του έργου των μεταπτυχιακών φοιτητών σε κάποια επιχείρηση.

Σύμφωνα με τον Πανεπιστημιακό Λάζαρο Ατέκη¹⁶, τα δίδακτρα που πολλά από αυτά τα «προγράμματα» έχουν ήδη θεσπίσει προδιαγράφουν με σαφήνεια τον ρητά ιδιωτικό χα-

ρακτήρα που μέλλουν να αποκτήσουν οι σπουδές που θα ακολουθούν τον πρώτο κύκλο, ως δεύτερος, μεταπτυχιακός, κύκλος σπουδών, όπως προβλέπει η «διαδικασία της Μπολόνια». Πιστοποιείται και από αυτήν την πλευρά ότι η απειμπλοκή της πολιτείας από τη χρηματοδότηση των πανεπιστημίων και η συνακόλουθη ρητή υποβάθμιση των πτυχίων βρίσκονται όντως επί θύραις. Παράλληλα είναι φανερό ότι, αν το κόστος του εισιτηρίου για την είσοδο στον κόσμο της ειδίκευσης και επανειδίκευσης συνεχίσει να μετακυλιέται στην ευθύνη του εκπαιδευομένου, ουσιαστικά δημιουργεί μια νέα κάθετη τομή διάκρισης ανάμεσα σε εκείνους που έχουν και σε εκείνους που δεν έχουν τη δυνατότητα να ανταποκριθούν, ενώ την ίδια στιγμή ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου για μια συνολική εισβολή του «ιδιωτικού» στο μέλλον της δημόσιας και δωρεάν Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Ανισότητες

Η υποβάθμιση των Πανεπιστημίων και η απαξίωση της πλειονότητας των πτυχίων από την αγορά εργασίας στρέφει όλο και περισσότερους πτυχιούχους στη «λύση» των μεταπτυχιακών σπουδών. Στα πλαίσια αυτά, η «απογείωση» των Μεταπτυχιακών Προγραμμάτων περιμοδοτείται από την προσπάθεια των πτυχιούχων να αυξήσουν το αντίκρισμα των τίτλων τους στην αγορά εργασίας, κοντολογίς για καλύτερο «πλασάρισμα» στην αγορά εργασίας, καθώς το «εφόδιο» του μεταπτυχιακού τίτλου υπόσχεται ότι μπορεί να «ξαναμοιράσει την τράπουλα» στο χώρο της επαγγελματικής απόδοσης των τίτλων¹⁷.

Τα στοιχεία των ερευνών φανερώνουν ξεκάθαρα ότι μόνο τα παιδιά των οικονομικά και κοινωνικά ευνοημένων, αλλά και πιο εκπαιδευμένων κοινωνικών στρωμάτων, έχουν τη δυνατότητα να λάβουν μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών. Η λήψη μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών συνδέεται άμεσα με το επάγγελμα του πατέρα. Όσο πιο υψηλό προφίλ είναι το επάγγελμα του πατέρα τόσο πιο μεγάλο είναι το ποσοστό των αποφοίτων που ολοκληρώνει μεταπτυχιακές σπουδές. Το 35% των αποφοίτων των οποίων ο πατέρας είναι διευθυντικό στέλεχος, το 30% αυτών που ο πατέρας τους ασκεί επιστημονικό και ελεύθερο επάγγελμα και το 30% εκείνων που ο πατέρας τους απασχολείται στην παροχή υπηρεσιών έχουν λάβει μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, ενώ στον αντίποδα βρίσκονται εκείνοι οι απόφοιτοι με πατέρα αγρότη (5%), υπάλληλο γραφείου (8%) και εργάτη-τεχνίτη (12%)¹⁸. Αυτό οφείλεται, αφενός στο κόστος των σπουδών για τη λήψη μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών (τα δίδακτρα σε αρκετά Μεταπτυχιακά τμήματα ξεκινούν από 1.500 ευρώ το εξάμηνο), και αφετέρου στο γεγονός ότι οι απόφοιτοι έχουν μεγαλύτερη ευχέρεια στο να καθυστερήσουν την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, αφού η οικογένειά τους μπορεί να τους στηρίξει οικονομικά στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα με στόχο την έξοδό τους στην αγορά εργασίας με περισσότερα τυπικά προσόντα¹⁹.

Σημειώσεις

1. Βλ. Χρήστος Κάτσικας, *Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης και Καπιταλιστική Αναδιάρθρωση / Η μετάλλαξη του Πανεπιστημίου*, Gutenberg, Μάιος 2005.

2. Το ΥΠΕΠΘ έρχεται το ίδιο να θέσει ως προκαταϊκόμενο ανέλιξης των πανεπιστημιακών τη συμμετοχή τους σε αυτά, πράγμα που καθιστά τη λειτουργία τους αυτονόητη.

3. Βλ. Εθνική Αναφορά 2004-2005 «Προς τον ευρωπαϊκό χώρο ανώτατης εκπαίδευσης – Η Διαδικασία της Μπολόνια» (National Reports 2004-2005, Greek Ministry of Education 14/1/2005).

4. «Υιοθέτηση ενός συστήματος σπουδών που θα στηρίζεται βασικά σε δύο κύριους κύκλους σπουδών, έναν προπτυχιακό και έναν μεταπτυχιακό. Η πρόσβαση στον δεύτερο κύκλο θα προϋποθέτει την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών του πρώτου κύκλου, οι οποίες θα διαρκούν τουλάχιστον τρία χρόνια» (Ο Ευρωπαϊκός χώρος της ανώτατης εκπαίδευσης – Κοινή διακήρυξη των Ευρωπαίων Υπουργών Παιδείας που συναντήθηκαν στην Μπολόνια στις 19 Ιουνίου 1999)

5. «Οι Υπουργοί διαπίστωσαν με ικανοποίηση ότι ο στόχος για ένα σύστημα τίτλων σπουδών, το οποίο θα στηρίζεται σε δύο βασικούς κύκλους σπουδών και θα διαρθρώνει την ανώτατη εκπαίδευση σε προπτυχιακές και σε μεταπτυχιακές σπουδές, έχει αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων αλλά και σχετικών ρυθμίσεων. Μερικές χώρες έχουν ήδη υιοθετήσει αυτή τη δομή, ενώ αρκετές άλλες την αντιμετωπίζουν με μεγάλο ενδιαφέρον. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι σε πολλές χώρες οι τίτλοι bachelor's και master's, ή άλλοι συγκρίσιμοι τίτλοι δύο κύκλων σπουδών, μπορούν να ληφθούν τόσο στα πανεπιστήμια όσο και στα άλλα ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης» (Στην πορεία προς τον ευρωπαϊκό χώρο ανώτατης εκπαίδευσης – Κοινό Ανακοινωθέν της Συνάντησης των Ευρωπαίων Υπουργών Παιδείας στην Πράγα στις 19 Μαΐου 2001)

6. «Οι υπουργοί ευχαρίστως σημειώνουν, ακολουθώντας τη δέσμευση στη διακήρυξη της Μπολόνια για τους δυο κύκλους, ότι έχει δομολογηθεί μια περιεκτική αναδιάρθρωση στο Ευρωπαϊκό τοπίο της Ανώτατης Εκπαίδευσης. Όλοι οι υπουργοί δεσμεύτηκαν να έχουν ξεκινήσει την εφαρμογή του συστήματος των δυο κύκλων σπουδών έως το 2005". (Πραγματοποιώντας τον ευρωπαϊκό χώρο ανώτατης εκπαίδευσης στη σύνοδο των υπουργών Παιδείας στο Βερολίνο, 19/09/2003)

7. Μιλάμε για «ευέλικτες σχολές κατάρτισης» οι οποίες ως προς την ποιότητα της εκπαίδευσης δεν θα διαφέρουν και πολύ από την ποιότητα της διατροφής που προσφέρουν τα φαστφουντάκια... βλ. Νίκος Ασπράγκας, «Η παγκόσμια νέα τάξη στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση». *Θέματα Παιδείας*, τευχ. 9/2002, σ. 59. Επίσης «έχουν ήδη συγκροτηθεί και εξακολουθούν να συγκροτούνται νέα τμήματα στα ΑΕΙ τα οποία, όπως τεκμηριώνουν ήδη τα ονόματα που φέρουν, παρέχουν στην ουσία πιστοποιητικά εξειδίκευσης, με άμεση, υποτιθέεται, ανταλλακτική αξία στην αγορά, και όχι πτυχία που πιστοποιούν την επιστημονική επάρκεια του κατόχου τους σε ένα σαφώς οριοθετημένο και επιστημολογικά διακριτό επιστημονικό αντικείμενο», βλ. Λάζαρος Απέκης, (Εισήγηση για το ΤΕΕ), «Η απορρύθμιση του Πανεπιστημίου ως "ανασχεδιασμός των τριτοβάθμιων σπουδών"», Σεπτέμβριος 2004.

8. Σύμφωνα με τον Νίκο Θεοτοκά η Διακήρυξη της Μπολόνια και το «Ανακοινωθέν της Πράγας» για έναν «Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης» επαγγέλλονται ηπτά την υποκατάσταση των πανεπιστημιακών σπουδών από επιστημονικά υποβαθμισμένες εργαλειώδεις μαθήσεις και χαμηλού κόστους επαγγελματική κατάρτιση. Πρόκειται για μια μεταλλαγή που οδηγεί στη γνωστική υποβάθμιση των πανεπιστημιακών σπουδών και στην άμεση ή έμμεση μεταβίβαση της χρηματοδοτικής και ελεγκτικής ευθύνης για την ανώτατη εκπαίδευση στην ιδιωτική σφαίρα (βλ. Νίκος Θεοτοκάς, «Το νεοφιλελεύθερο πρόταγμα της Μπολόνια», *Ο Πολίτης*, τεύχος 95, Δεκέμβριος 2001 σ. 33-39).

9. «Την τελευταία περίοδο έχουν ξεκινήσει στον Πανεπιστημιακό χώρο επικίνδυνες κινήσεις, που ως στόχο έχουν την υποβάθμιση των πτυχίων και των προπτυχιακών σπουδών γενικότερα. Σε ορισμένα τμήματα, στο όνομα της "αναμόρφωσης" του προγράμματος σπουδών προτείνεται ουσιαστική συμπίκνωση έως και κατάργηση ορισμένων βασικών μαθημάτων κορμού ή/και παράλληλη διάσπαση του τμήματος σε δυο ή τρία τμήματα ή κατακερματισμό του τμήματος σε πολλές διαφορετικές κατευθύνσεις. Σε πολλές περιπτώσεις οι προτάσεις αυτές σπινδύνονται ή δικαιολογούνται με πρόσχημα την υποβολή Πρότασης για το ΕΠΕΑΚ II, το οποίο προτείνει κυρίως μαθήματα δεξιοτήτων, τα οποία για να προστεθούν στα ήδη φορτωμένα προγράμματα, απαιτούν αφαίρεση άλλων μαθημάτων». Από ανακοίνωση του Συλλόγου Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού του Πανεπιστημίου Πατρών, 5/6/2002. sdep@upatras.gr

10. Βλ. Ξανθόπουλος Θ., *Ελληνική Παιδεία: Δοκίμιο εξορθολογισμού και αναστηγόρησης*, Gutenberg, Αθήνα 2005.

11. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, «το νέο σύστημα θα είναι βασισμένο σε μία διαδικασία διαβούλευσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και το κάθε ίδρυμα, η οποία θα καταλήγει σε μία τετραετή συμφωνία που θα περιλαμβάνει αμοιβαίες δεσμεύσεις. Η δέσμευση της κυβέρνησης θα αναφέρεται κυρίως στους πόρους, ενώ η δέσμευση του Ιδρύματος θα αναφέρεται κυρίως στην επίτευξη των συμφωνημένων στόχων. Αυτή η ανάπτυξη, σε συνδυασμό με την καθιέρωση ενός εθνικού συστήματος διασφάλισης και αξιολόγησης της ποιότητας, αναμένεται να βελτιώσει επίσης τη γενική αποδοτικότητα των ελληνικών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων» (Νέα Δημοκρατία, «Το Κυβερνητικό μας Πρόγραμμα για την παιδεία», Αθήνα 2003).

12. Το ποσό των μεταπτυχιακών σπουδών αλλάζει μέσα από τις αθρόες εγκρίσεις 100 περίπου νέων προγραμμάτων με υψηλές χρηματοδοτήσεις (μέσο όρο 300.000 ετησίως το κάθε ένα σε τιμές 1998) από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ).

13. Ο παραδοσιακά καθιερωμένος όρος «μεταπτυχιακές σπουδές» έχει αντικατασταθεί την τελευταία δεκαετία από τον όρο Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ). Μαζί με την αλλαγή της ονομασίας έχει, βέβαια, αλλάξει και ο σκοπός. Ο όρος μεταπτυχιακές σπουδές παρέπεμπε στο παρελθόν σε οργανωμένες σπουδές με στόχο την προετοιμασία για την επιστημονική έρευνα. Τα ΠΜΣ, καθώς, σύμφωνα με τον Ιωάννη Πυργιωτάκη «εμπλέκονται στο παίγνιο της αγοράς για να επιβεβαιωθεί ακόμη μια φορά η διολίσθηση από το Πανεπιστήμιο των Γραμμάτων στο Πανεπιστήμιο των Προγραμμάτων» (βλ. Πυργιωτάκης Ιωάννης «Νέα Πανεπιστημιακά Τμήματα: Προς μια νέα γενιά επιστημόνων;», στο Διονύσης Γράβαρης-Νίκος Παπαδάκης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα 2005).

14. Φυσικά δεν μπορεί να περιμένει κανείς από τις δυνάμεις της αγοράς να προμοδοτήσουν ένα ερευνητικό πρόγραμμα για τις επιπτώσεις των γενετικών μεταλλαγμένων τροφίμων ή για μεθόδους περιορισμού της ρύπανσης του περιβάλλοντος που δημιουργούν οι επιχειρήσεις, βλ. και Αδριάνα Βλάχου, «Τα ΑΕΙ ή η αγορά καθορίζουν την αξία του πτυχίου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 8/12/2001.

15. Ίσως, όμως, το Υπουργείο δηλώνει από τώρα την οικονομική αποστογή του από τις μεταπτυχιακές σπουδές, επειδή σύντομα οι μεταπτυχιακές σπουδές θα αποτελέσουν μια καλή αγορά-κίνητρο ιδιωτικών συμφερόντων και άρα μοχλό ανάπτυξης. Αν απορείτε και εσείς «γιατί τότε, πριν λίγα χρόνια, το ίδιο το υπουργείο (δηλαδή η Ε.Ε.) δημιούργησε όλη αυτή τη μαζικότητα των μεταπτυχιακών σπουδών», η απάντηση είναι ότι έτσι ακριβώς έπρεπε να κάνει. Έτσι δημιουργούνται οι αγορές. Το δρόμο πρέπει να τον προλείνουν τα κράτη, δηλαδή οι φορολογούμενοι πολίτες, για να δείξουν ενδιαφέρον οι ιδιώτες, αφού θα «αναγνωρίσουν» το συμφέρον τους. Βλ. Γιώργος Ε. Αλεξάκης, Μέλος Δ.Σ. του Συλλόγου Διδασκόντων Θετικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αθηνών, QUO VADIS, DOMINE?, 29/11/2000, <http://posdep.physics.upatras.gr/posdep/synadelfoi/quovadisdomine.doc>.

16. Βλ. Λάζαρος Ατέκης, (Εισήγηση για το ΤΕΕ), «Η απορρύθμιση του Πανεπιστημίου ως “ανασχεδιασμός των τριτοβάθμιων σπουδών”», Σεπτέμβριος 2004.

17. Ωστόσο ήδη (Δεκέμβριος 2004) καταγράφονται στις λίστες ανεργίας του ΟΑΕΔ περισσότερα από 2.000 άτομα με μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών.

18. Σύμφωνα με έρευνα υπό τον τίτλο «Διαδικασίες ενσωμάτωσης των νέων στην αγορά εργασίας – Η περίπτωση των αποφοίτων των Κοινωνικών Επιστημών της Ανώτατης Εκπαίδευσης» που πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε συνεργασία με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Υπεύθυνοι ήταν οι κ.κ. Χαράλαμπος Κασίμης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πατρών και Διευθυντής στο Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ, Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, δρ Κοινωνιολογίας, εξωτερικός συνεργάτης του ΕΚΚΕ, και η ερευνήτρια του ΕΚΚΕ κ. Ανδρονίκη Χατζηγιάνη.

19. Βλ. Χρήστος Κάτσικας – Παναγιώτης Σωτήρης, *Η αναδιάρθρωση του Ελληνικού Πανεπιστημίου – Από την Μπολόνια στην Πράγα και το Βερολίνο*, Σαββάλας, Αθήνα Μάρτιος 2003, σ. 85.

Βίνσεντ Βαν Γκογκ, «Ευλοκόπος», 1885.